

SOCIETÀ INTERNAZIONALE DI STUDI FRANCESCANI
CENTRO INTERUNIVERSITARIO DI STUDI FRANCESCANI

I FRANCESCANI E LE SCIENZE

Atti del XXXIX Convegno internazionale

Assisi, 6-8 ottobre 2011

FONDAZIONE
CENTRO ITALIANO DI STUDI
SULL'ALTO MEDIOEVO
SPOLETO
2012

SADURNÍ MARTÍ

Notes sobre l'alquímia
al *Crestià* de Francesc Eiximenis

La bellesa de la prosa del franciscà Francesc Eiximenis (c 1330–1409)¹ i la riquesa de les dades sobre la societat tardo-medieval disseminades en els seus tractats li han fet merèixer indiscutiblement un lloc d'honor en la història de la cultura escrita medieval. A la seva època, igualment, Eiximenis va ser un autor de gran influència, i les seves obres no només es van llegir i copiar intensament a la Corona d'Aragó sinó que també van ser traduïdes, ja a l'Edat mitjana, al llatí, al francès, al castellà i al flamenc, i se'n van estampar diverses edicions incunables². El programa de divulgació del cristianisme en

¹ Aquest article pertany al projecte de recerca MICINN « Corpus digital de textos catalanes medievals: Eiximenis y cancioneros (y III) » FFI2011-27844-C03-02, de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona. Vull fer constar el meu reconeixement a la Societ  Internazionale di Studi Francescani i el meu agraïment, per les seves observacions, a C. Crisciani, A. Paravicini Bagliani, M. Pereira i L. Cifuentes. En les notes corresponents s'aniran indicant les edicions citades de les obres de Francesc Eiximenis; en alguns casos, però, m'he valgut de materials inèdits (per l'ús dels quals estic molt agraït als seus autors) procedents d'edicions de treball per a la publicació de les *Obres de Francesc Eiximenis (OFE)* a la Universitat de Girona: *Primer del Crestià*, ed. P. GISPERT; *Terç del Crestià*, ed. X. RENEDO; *Dotzè del Crestià (1,2 caps. 222-473)*, ed. X. RENEDO et al. També cito la meua edició de treball per a les *OFE* del *Segon del Crestià*.

² El nou catàleg de manuscrits i la base de dades que se'n deriva ens conduïxen a uns 230 manuscrits, una xifra enorme per a un autor de la baixa Edat mitjana catalana. Vegeu J. DE PUIG et al., *Catàleg dels manuscrits de les obres de Francesc Ei-*

llengua vulgar a la base de les seves obres el converteix en una figura única en el panorama mendicant europeu del segle XIV. Tanmateix, la valoració del conjunt de la seva figura encara es troba en una fase molt inicial, sobretot per les dificultats d'accés a les seves obres, moltes de les quals encara esperen una edició moderna, i l'ús de la llengua catalana com a vehicular en la majoria dels seus escrits.

En aquestes planes volem presentar alguns passatges poc coneguts sobre alquímia del *Crestià*, la seva obra més notable. És una recerca tot just iniciada – en el marc d'un estudi més ampli sobre les ciències a l'obra eiximeniana – i en un futur es podran complementar els textos que ara comentarem amb altres passos procedents d'obres posteriors que segurament dibuixaran un quadre més complet, sobretot pel que fa a la connexió de l'alquímia amb l'astrologia i el profetisme³. En les planes que segueixen farem un breu resum de la biografia i les obres d'Eiximenis, incorporant-hi les darreres novetats⁴;

ximenis, OFM, conservats en biblioteques públiques. Volum I: descripció dels manuscrits, Barcelona, 2011, pp. 1088. Se'n pot consultar també una versió electrònica a <http://www.eiximenis.narpan.net>, on també s'hi trobarà una llista provisional d'edicions antigues.

³ Després del treball pioner del pare J. M. POU I MARTÍ, *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)* [1930], Alacant, 1996, pp. 563-583, els aspectes profètics en l'obra d'Eiximenis han rebut darrerament un impuls important: vegeu principalment A. HAUF, *Profetisme, cultura literària i espiritualitat a la València del s. XV: d'Eiximenis i sant Vicent Ferrer, passant pel « Tirant lo Blanc »*, in *Xàtiva. Els Borja. Una projecció europea*, Xàtiva, 1995, pp. 101-138 i R. Lerner, *Eiximenis i la tradició profètica*, in *Llengua & Literatura*, XVII (2006), pp. 7-28. Sobre el tractament de la nigromància i la màgia, vegeu S. MARTÍ, *Francesc Eiximenis i la màgia*, in *Mot so razo*, VIII (2009), pp. 54-67. Per a la connexió entre alquímia i profetisme, vegeu l'estudi de C. CRISCIANI en aquest mateix volum.

⁴ El volum recent de Jaume RIERA I SANS, *Francesc Eiximenis i la Casa reial. Diplomataris 1373-1409*, Girona, 2010, aplega un centenar de documents (entre coneguts i inèdits) que han canviat notablement la biografia establerta i el context polític i religiós del menoret. Sobre la biografia eiximeniana, vegi's també J. PERARNAU, *Documents i precisions entorn de Francesc Eiximenis (c. 1330-1409)*, in *Arxiu de Textos Catalans Antics*, I (1982), pp. 191-215, i els articles de J. WEBSTER: *Nuevas aportaciones a los estudios examenianos. Francesc Examenis, OFM: su familia y su vida*, in

analitzarem de manera general l'ús de la filosofia natural en les obres eiximenianes; i finalment ens centrarem en les idees sobre l'alquímia, expressades sobretot en dos capítols del *Crestià*. Veurem, en conclusió, que la seva adscripció a postures antialquímiques mereix ésser matisada.

Francesc Eiximenis va néixer a Girona cap al 1330, en una família del patriciat urbà, que el va lliurar, encara infant, al convent franciscà de la seva ciutat⁵. Es degué formar als estudis franciscans de la província aragonesa, i el 1352 va rebre ordes majors a Santa Maria de les Corts, a Barcelona. Sabem ben poc sobre els anys de formació universitària, però cal situar-los, com ell mateix sembla insinuar, a les universitats de Cambridge, Oxford i Tolosa de Llenguadoc – i potser també París⁶. L'estudi de la seva biblioteca – de la qual conser-

Archivo Ibero-Americano, XXXIX (1979), pp. 429-435; *Notes biogràfiques sobre fra Francesc Examenis, franciscà gironí*, in *Estudis Universitaris Catalans*, XXIV (1980), pp. 597-602; i *Una família de mercaderes: Los Examenis*, in *Archivo Ibero-Americano*, XLVII (1987), pp. 63-78.

⁵ Ell mateix ens informa de les circumstàncies del seu ingrés al capítol 167 del *Pastorale*: « Licet immeritus totus a Domino, tamen sui magna clementia a pueritia vocatus ». Cf. Francesc EIXIMENIS, *Pastorale. Edició i traducció*, ed. M. MARTÍNEZ CHECA, tesi doctoral inèdita, Bellaterra UAB, 1994, p. 208.

⁶ Un passatge de la *Vida de Jesucrist* (3.77) sembla assegurar una estada a Oxford: s'hi comenta un problema teològic que « se tractava en lo estudi de Oxònia en lo temps que aní llà per estudiar ». Al capítol 248 del *Primer* (*De la dignitat del rei d'Anglaterra*) hi diu « en aquest regne ha dues universitats de theologia de les millors del món. La primera se appella Cantabrigia, que fundà Beda doctor segons que-s diu. La segona se appella Oxònia, qui encara val més que l'altra. » Les referències a la universitat de París són indirectes i poc probatòries. Al *Primer* 326: « Vull que sàpies de cert que fonch un sanct theòleg student e religiós no ha molt de temps, e era de l'orde dels frares menors, qui més après una nit orant Nostre Senyor après lo tabernacle de l'altar stant agenollat davant lo preciós cors de Jesucrist, que no féu en cinch anys que havia estudiat a París », i en la mateixa obra, capítol 60, on diu que el *De mundo* d'Aristòtil « trobar l'as prescís en les universitats de París e de Anglaterra ». Per altra banda al capítol 254 del *Llibre de les dones* s'hi citen les universitats a les quals s'ha proposat diverses vegades que va estudiar: « comunament se afferma vuy en lo món per les universitats teologals axí com és París en França, e Cantabrigia e Uxònia en Anglaterra. » Extreiem totes aquestes

vem un inventari parcial *post mortem* de més de dos-cents volums – sembla confirmar aquest periple, sobretot per la quantitat d'exemplars de mestres anglesos que s'hi registren, alguns copiats per la seva pròpia mà⁷. En aquesta època també va iniciar la carrera docent, que podem anar seguint als convents franciscans de Vic, Barcelona i, més tard, València. A principis dels anys setanta comencem a documentar contactes amb la cort reial, que es van fent més sòlids amb el pas del temps. Pere III d'Aragó (rei 1336-1387), primer, i més tard els seus fills Joan I (1387-1396) i Martí I (1396-1410), i la muller d'aquest darrer, Maria de Luna, van llegir àvidament les seves obres. La solidesa de la relació amb l'ambient reial es fa sentir especialment en les gestions per accelerar l'obtenció del grau de mestre en Teologia a la universitat de Tolosa de Llenguadoc, on Eiximenis llegia Sentències el 1374. Efectivament, hem conservat fins a onze cartes on membres de la família reial (el rei Pere, la reina Elionor, la duquesa Mata d'Armanyac) s'interessen davant de diferents instàncies (el papa Gregori XI, el duc Lluís d'Anjou, el comte Joan d'Armanyac, el cardenal Hug de Sant Marçal, el canceller de l'Estudi

referències de J. BRINES, *Vida y obra de Francesc Eiximenis* (http://www.antiblavers.org/galeria/images/thumbs/thumb__pdf.png – darrera consulta 10 de maig de 2012).

⁷ Sobre l'inventari, vegeu, J. MONFRIN, *La Bibliothèque de Francesc Eiximenis (1409)* [1967], in *Studia bibliographica*, Girona, 1991, pp. 241-287. Alguns dels autògrafs d'Eiximenis són de mestres anglesos com Guillem d'Ockham i Joan Duns Scott. A. HAUF, ha proposat una gran influència de l'escola natural anglesa en la formació eiximeniana. Certament en l'inventari conservat de la seva biblioteca existeix una presència massiva d'autors de formació o docència anglesa (Adam Wodham, Adelard de Bath, Alexandre de Hales, Guillem d'Ockham, Hug de Newcastle, John Dumbleton, Joan Duns Scott, Joan de Gal·les, Osbert l'Anglès, Richard de Kilvington, Richard Fitzralph, Richard de Middletown, Robert Cowton, Robert Halifax, Roger Rosetus, Steven Langton, Robert Holcot o Thomas de Buckingham), i encara altres autors que no compareixen en l'inventari però que sabem que coneixia: Thomas Bradwardine, Robert Grosseteste i Joan de Salisbury. Vegeu A. HAUF, *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, Barcelona, 1990, pp. 161-162.

de Tolosa) perquè Eiximenis pugui superar àgilment el tràmit acadèmic per tal com se'l necessitava a Barcelona, com diu el rei Pere, per « arduis negotiis »⁸.

En aquest ambient de protecció reial, i mentre impartia docència als estudis provincials de l'orde, Eiximenis va concebre un gran projecte de divulgació dels principis fonamentals del cristianisme en llengua vulgar, en tretze volums – a imatge dels apòstols i Crist –, on adaptava al públic llec el model de les *summae* escolàstiques i de les enciclopèdies medievals. En aquesta obra immensa, anomenada el *Crestià*, Eiximenis hi reformula aquests models estructurals i retòrics amb la voluntat de fer-se entendre per un nou públic urbà interessat en el coneixement però amb competències superficials en llengua llatina i en els procediments tècnics de l'escolàstica. Entre els seus lectors i els seus comitents hi comptem, a més de la família real, l'alta noblesa (el duc Alfons de Gandia), funcionaris àulics (Pere d'Artés), membres destacats del patriciat urbà (Ramon Savall), dignitats religioses, i tots els sectors de les classes urbanes acomodades. Els inventaris han conservat també notícia de moltes còpies de les seves obres en biblioteques de comerciants, advocats, notaris, argenters, escrivans i un llarg etcètera de professionals⁹. A jutjar per aquests documents d'inventari, la influència del franciscà català sobre aquest públic d'espectre tan ampli degué ser enorme, i la tradició manuscrita s'hi adequa també mostrant una gran varietat d'exemplars, des de còpies de gran luxe (com el *Terç* que posseïa Ramon Savall) a manuscrits humils escrits per la mà de lectors que, no tenint mitjans econòmics per comprar-ne una còpia, se'n fan una de maldestre (és el cas de la còpia autògrafa

⁸ Vegeu els documents implicats (núm. 1-11), a RIERA I SANS, *Francesc Eiximenis* cit. (nota 4), pp. 3-9.

⁹ El recull més complet de notícies de manuscrits eiximenians és la tesi doctoral, parcialment inèdita, de J. A. IGLESIAS FONSECA, *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)*, Bellaterra, 1996, 2 vols. Es pot consultar en línia a <http://hdl.handle.net/10803/5549>.

del *Llibre dels àngels* del sabater Antoni Duran, elaborada pacientment entre 15 de juliol i el 22 de novembre de 1406)¹⁰.

Eiximenis va precisar aquest programa de divulgació tan ambiciós i el seu mètode de treball en diversos moments de les seves obres; però és sobretot en els cinc capítols del pròleg general al *Crestià* on s'aborden els problemes que l'operació representa i es detallen les solucions adoptades¹¹. Eiximenis distingeix de manera general entre dos nivells de comprensió: el d'aquells que poden accedir sense conflicte als secrets de la teologia i les ciències (els *subtils*) i aquells que s'han d'aconcentrar amb obres simplificades i degudament destil·lades de qüestions difícils i en alguns casos perilloses (els *grossers*). Afirmar, encara, que els llibres destinats als laics s'han d'adaptar no només en els continguts sinó també en les formes, i per això una de les estratègies fonamentals que adopta és l'ús de la llengua vulgar per comptes del llatí, acompanyat d'*exempla* edificants, faules i proverbis, tot en llenguatge simple, a voltes francament col·loquial i popular¹².

En la gran majoria de les seves obres, doncs, Eiximenis actua com un compilador que divulga per a un públic laic. Les matèries, que en bona part són altes (sobretot des d'un punt de vista teològic), han patit un procés de filtratge que les fa genèricament menys subtils però més adequades per interessar un lector mitjà. En aquest sentit, és un dels pioners

¹⁰ Són, respectivament, el ms. 1792 de la Biblioteca Nacional de España i el ms. 167 de la Biblioteca de Catalunya.

¹¹ Vegeu sobretot HAUF, *D'Eiximenis* cit. (nota 7), pp. 91-109 i D. GUIXERAS, *El pròleg general del « Crestià » de Francesc Eiximenis: models i objectius*, in *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Girona 2003)*, ed. S. MARTÍ et al., III, Barcelona/Girona, 2007, pp. 263-275.

¹² « Jatsia que tot quant en aquest volum entén a posar sia fundat en la sancta Scriptura e en los dits dels doctors sancts, emperò no entén a fer contínuament ací grans ne curioses al·legacions ne cotacions de auctoritats ne de originals ne de altres dits científichs ne al·legar res en latí sinó fort poch, per tal que no empatxe lo seny de les paraules ací posades ». Vid. GUIXERAS, *El pròleg general* cit. (n. 11), p. 266.

de la *popular science* (o per ésser més precisos de la *popular theology*). Només un petit nombre de les seves obres conservades anteriors al *Crestià*, vinculades de manera quasi segura a la seva activitat acadèmica, s'aparta d'aquest principi. És el cas, com han explicat J. Hernando Delgado i X. Renedo respectivament, de les dificultats conceptuals i la construcció tècnica del *Tractat d'usura* i l'*Ars praedicandi populo*, que no s'ajusten als procediments del *Crestià*¹³. Tanmateix aquest tractat d'usura es va integrar, com passa entre altres obres d'Eiximens, a l'estructura d'obres successives. Efectivament, el trobem incorporat al *Terç del cristià*, ara ideològicament repolit i amb un anivellament de continguts, en el tractat del pecat d'avarícia. Pel que fa a l'*Ars praedicandi populo*, és sense cap mena de dubtes un manual per ensenyar als joves estudiants franciscans els secrets de la bona predicació.

Amb aquesta perspectiva en ment, Eiximenis inicia el seu projecte de difusió en vulgar dels aspectes fonamentals del cristianisme, que malauradament va quedar estroncat perquè el menoret només va publicar quatre dels tretze volums previstos. Els dos primers volums del *Crestià* es van redactar entre 1379 i 1383. El *Primer* es va concebre per respondre a la pregunta « Què és la religió cristiana? », i és doncs una introduc-

¹³ Vegeu J. HERNANDO DELGADO, « *Tractat d'Usura* » de Francesc Eiximenis, in *Analecta Sacra Tarraconensia*, LVII-LVIII (1984-1985), pp. 5-100 i *El « Tractat d'Usura » de Francesc Eiximenis*, ed. Id., Barcelona, 1985. Sobre l'art de predicar vegeu ara F. Eiximenis, *Art de predicació al poble*, ed. X. RENEDO, Vic, 2010. Ni el *Psalterium laudatorium*, un recull d'oracions en llatí retòric escrit el 1404, ni el *De triplici statu mundi*, d'atribució contestada, tampoc s'adapten a aquest model. Per al *Psalterium*, vegeu *Psalterium alas Laudatorium Papae Benedicto XIII dedicatum*, ed. C. J. WITTLIN, Toronto, 1988; sobre el *De Triplici*: A. G. HAUF, *El « De triplici statu mundi » de Fr. Francesc Eiximenis, O.F.M.*, in *Misc. Aramon i Serra*, I, Barcelona, 1979, pp. 265-283. Les posicions enfrontades sobre l'atribució del *De triplici* es poden exemplificar amb: J. PERARNAU, *El « De Triplici Statu Mundi » no és de Francesc Eiximenis*, in *Arxiu de Textos Catalans Antics*, XXVII (2008), pp. 45-86 i R. LERNER, *On the authorship of the 14th century Franciscan Joachite treatise « De Triplici Statu Mundi »*, in *Studies on Francesc Eiximenis / Estudis sobre Francesc Eiximenis*, ed. S. MARTÍ i X. RENEDO, Girona, en premsa.

ció general als orígens i fonaments del cristianisme, on es presenten també els dos principals competidors: islam i judaisme. El *Segon* tenia l'objectiu de parlar de les temptacions, amb èmfasi particular sobre el rol temptador del diable.

El 1384, després de transferir-se a València, on viurà fins quasi el final de la seva vida, Eiximenis escriu el llibre *Terç*, una ampla i variada exposició sobre els pecats mortals, segurament la seva obra més completa i interessant. Aquí s'interromp la sèrie, que continua amb el *Dotzè* (1385), que tracta del govern de la cosa pública, i resulta, en última anàlisi, un manual pràctic de política dirigit als prínceps. Els volums que restaven per acabar el projecte sembla que no es van arribar a escriure mai.

Desgraciadament, doncs, per a l'objectiu d'aquest treball, Eiximenis no va escriure mai el llibre *Vuitè*, on havia previst parlar de « les coses creades e governades e ordenades en deguts estaments », és a dir de la creació, i per tant on havia de descriure, amb la seva precisió habitual, les matèries relacionades amb la filosofia natural. I efectivament en moltes de les indicacions creuades que es troben a les obres d'Eiximenis, ens remet al llibre vuitè quan vol parlar d'aquests temes ¹⁴.

No coneixem les raons que van portar Eiximenis a abandonar el *Crestià*. Si pensem, però, en el pes material de tots els volums escrits (*Primer*, *Segon*, *Terç* i *Dotzè* sumen vuit-mil pàgines actuals) potser es fa ben clar que es tractava d'un treball massa exigent. Però també és possible que Eiximenis abandonés aquest model d'imitació en vulgar de les summes teològiques com a estratègia per arribar a un públic més ample. Efectivament, si observem les còpies antigues conservades dels diversos llibres del *Crestià* veurem que són escasses i que pertanyen a un model de llibre de cort luxós més que a una còpia privada. És força versemblant, doncs, que Eiximenis de-

¹⁴ Vegeu C. WITTLIN, *Referències internes en les obres de Francesc Eiximenis: indicis de quins llibres, sobre quins temes, tenia planejat l'autor*, in *Narpan: Biblioteca Digital* (<http://www.narpan.net>), pp. 18-23.

cidís canviar d'estratègia i donés a alguns dels continguts programats un nou embolcall més allunyat de l'esquematisme escolàstic. Les obres posteriors tracten aspectes devocionals i afectius d'una forma, en general, molt més pràctica, tot i que sense abandonar totalment les subtileses teològiques. Aquesta nova orientació va tenir un èxit immediat i les seves obres van gaudir d'una divulgació extraordinària, tant que es van traduir de seguida a diverses llengües vernacles i també al llatí.

Va escriure, en aquesta nova configuració, el famós *Llibre dels àngels* (1392), una introducció a l'angelologia per a laics, en llengua vulgar. Es tracta, efectivament, d'un dels tractats sobre els àngels més divulgats a l'Edat mitjana, i és, certament, l'obra més llegida i traduïda d'Eiximenis i la que es va imprimir més vegades. Sempre en aquesta línia de tractats a mig camí entre guia pràctica i descripció contemplativa, el *Llibre de les dones* (1396?) presenta l'educació ideal en moments diversos de la vida femenina (infantesa, joventut, matrimoni, viduitat i monacat). Cap a 1404, Eiximenis, ja vell, va començar la redacció d'una gran obra cristològica: la *Vida de Jesucrist*, un text que alterna moments d'alta teologia (potser els més profunds de l'obra vulgar d'Eiximenis) amb passos afectius i devots de gran simplicitat retòrica. A banda de l'*Ars praedicandi populo* i el *Psalterium* que ja hem esmentat, Eiximenis va escriure en llatí un *Pastorale*, sobre la vida dels estaments religiosos, escrit cap a 1398; desgraciadament altres obres s'han perdut ¹⁵.

Ara sabem amb seguretat que Eiximenis va morir a Perpinyà el 23 d'abril de 1409, on s'havia desplaçat quan el papa

¹⁵ La seva producció llatina incloïa també un volum de sermons, als qual feia de pròleg l'*Ars praedicandi populo*, i una *Summa theologica*, dels quals només se'n conserven fragments. Vegeu respectivament J. PERARNAU, *Un fragment del « Liber Sermo-num » de Francesc Eiximenis*, in *Arxiu de Textos Catalans Antics*, X (1991), pp. 284-292 i L. AMORÓS, *El problema de la « Summa theologica » del Maestro Francisco Eiximenis OFM (1340-1409)*, in *Archivum Franciscanum Historicum*, LII (1959), pp. 178-203.

Benet XIII el va nomenar administrador episcopal del bisbat d'Elna i patriarca de Jerusalem ¹⁶.

Les obres de Francesc Eiximenis no el mostren com un teòric ni com un especulador i, en general, no contenen grans novetats ni fan avançar de manera destacada cap àmbit del coneixement. Això no vol dir, però, que sigui un autor poc interessant ni, com s'ha afirmat una mica lleugerament, que era un ingenu i que la seva credulitat no tenia límits ¹⁷. La intenció de la seva obra, com ja hem assenyalat, és la d'establir un programa de divulgació dels principis del cristianisme en llengua vulgar, una operació cultural que exigia un programa de selecció i destil·lació de materials que se situa a l'esfera de la compilació, i per tant lluny de la recerca. Els graus d'aquest ajustament de nivells i els procediments de transformació de les fonts en matèries a l'abast del seu públic són aspectes que encara esperen un estudi aprofundit, que tot just s'ha començat a esbossar ¹⁸. Sabem ben poc, en efecte, sobre els mètodes del menoret: si treballava sol o en equip; si acabava personalment la redacció de les seves obres o si una oficina d'ajudants enllestien els redactats que el mestre només havia esbossat. Els estudiosos han especulat sobre aquests aspectes, però no han

¹⁶ Vegeu RIERA I SANS, *Francesc Eiximenis* cit. (nota 4), p. 70, doc. 107.

¹⁷ Sobre aquesta mena d'afirmacions, vegeu el que en diu HAUF, *D'Eiximenis* cit. (n. 7), p. 210, especialment en boca del bisbe J. Torras i Bages sobre « la naïvité de son esprit », que segons el prelat contrasta amb la solidesa dels dominicans coetanis, com sant Vicent Ferrer. Darrerament també es poden llegir idees semblants en RIERA I SANS, *Francesc Eiximenis* cit. (nota 4), p. XVIII: « La bonhomia d'Eiximenis no devia ser una virtut adquirida, sinó una condició natural. Presenta cairres d'ingenuïtat infantil. La bonhomia no estava compensada per una visió crítica de les coses i de la gent. Eiximenis es delia per palpar meravelles ».

¹⁸ Vegeu, per exemple, A. HAUF, *La « Vida » de Jesucrist com a tractat de teologia en llengua vernacle destinada als seglars*, in ID., *D'Eiximenis* cit. (nota 7), pp. 151-184, on s'analitzen els mecanismes d'adaptació del comentari a les *Sentències* de sant Bonaventura en la *Vida de Jesucrist* eiximeniana.

donat respostes concloents¹⁹. Si ens centrem en l'àmbit de la ciència, Eiximenis recorre amb freqüència a la filosofia natural sobretot per analitzar fenòmens que altrament s'haurien d'entendre com miracles o com a resultats de procediments màgics. Dit d'una altra manera, sempre que li és possible el menoret recorre a argumentacions naturalistes per contrarestar creences populars sobre el poder de l'ocult, especialment sobre les maquinacions del diable.

Encara que la presència de matèries científiques a l'obra d'Eiximenis és, doncs, en bona part instrumental i que el fet que no escrivís el *Vuitè del Crestià* ens ha privat d'un estudi sistemàtic d'aquestes àrees, al *Crestià*, especialment, es verifica també un interès notable per la medicina, l'astrologia i la màgia, i es tenen molt presents diversos aspectes científics en els coneixements útils per als prínceps²⁰. Pel que fa a l'astrologia

¹⁹ Vegeu el que indica C. WITTLIN, a la seva edició de F. EIXIMENIS, *De sant Miquel Arcàngel*, Barcelona, 1983, p. 29-34.

²⁰ Per exemple, al tractat de luxúria del *Terç* hi ha diversos capítols de matèries ginecològiques i latament de comportament sexual, però sempre hi juguen un rol d'argument de força per reforçar el missatge principal: l'ètica sexual del cristià. Cf. X. RENEDO, *El tractat de luxúria del « Terç del Crestià » de Francesc Eiximenis. Edició crítica i estudi*, I, tesi doctoral inèdita, Bellaterra, 1992, pp. CCCXIX–CCCLXXVIII. Sobre aquest interès, vegeu per exemple aquest fragment del *Dotzè* 555: « Fort aprovaren los grans philòsofs que los fills dels reys aprenguessen lògica per conèixer subtilment qui·ls va e·ls parla amb raó verdadera, e encara rethòrica per saber de proposar o de provar o improvar tot negoci per raons palpables e grosses e intel·ligibles al poble, e après los principis solament d'arismètica e de geometria per ocupar bé lo temps e per provar l'enteniment en moltes coses sovín necessàries als prínceps, qui, com a tota part s'hagen a girar, per tota part deuen ésser informats e ajudats. Aprés poden aprendre de perspectiva, qui·ls ensenya de les visions de l'hull corporal, e après de música e d'instruments qui donen al cor, après los treballs, delectacions legudes. [...] E après los és fort bo saber de astrologia, e açò per lo regiment de sanitat e per millor direcció de lurs faenes, car jatsia que tot bé davall de Déu, emperò moltes coses ha Déu comanades al regiment de les causes jussanes, ço és del cel e de les esteles e de les planetes. Per la qual cosa antigament los reis passats en tots los grans fets e perillosos feien, après la invocació divinal, guardar bona conjunció e constil·lació sobre llurs faenes. [...] Aprovaren encara los dits philòsofs que los fills dels prínceps sabessen los principis de filosofia natural de la metafí-

i la màgia, és possible que, com s'ha dit, és tracti d'un veritable interès personal, però també forma part del franciscanisme coetani; cal tenir en compte també el context de producció i el fet que tant el rei Pere III com el seu fill Joan I tenien una autèntica obsessió per aquestes dues matèries i compraven, intercanviaven i promovien llibres entre els astròlegs de la cort. Eren matèries de moda, i tant si hi tenia una inclinació personal com si no, Eiximenis les incorpora en els seus tractats perquè formaven part de les expectatives del seu públic ideal ²¹.

Un exemple d'aquest ús pragmàtic es pot veure en el tractament sobre la nigromància al *Primer*. Després d'haver recordat que « entén la santa mare Església a vedar totes les males arts a tot cristià, així com nigromància principalment, e après totes les sues males espècies, així com són geomància, piro-mància, quiromància, e així de les altres » (*Primer* 64), situa l'origen de la màgia en Zoroastre ²² i analitza la relació il·lícita dels nigromants amb els morts, que comporta un contacte –

sica e de medicina e de teologia, car tot açò porien oir dins poc temps. » *Dotzè II,1*, ed. C. WITTLIN et al., Girona, 1986, pp. 198-199. Estic preparant un treball sobre l'astrologia en l'obra de Francesc Eiximenis; entretant, vegeu D. J. VIERA, *Astrology in the Thirteenth- and Fourteenth-Century Kingdom of Aragon*, in *Astrology and Numerology in Medieval and Early Modern Catalonia: The « Tractat de prenosticació de la vida natural dels hòmens »*, ed. J. S. LUCAS, Leiden/Boston, 2003, pp. xi-xiii. Per a la màgia, vegeu provisionalment MARTÍ, *Francesc Eiximenis* cit. (nota 3) i també J. VEENSTRA, *Venerating and Conjuring Angels: Eiximeni's « Book of the Holy Angels » and the « Holy Almandal »*. *Two Case Studies*, in *Magic and the Classical Tradition*, ed. C. BURNETT i W. F. RYAN, London, 2006, pp. 119-134. Sobre medicina podeu veure D. J. VIERA, J. PIQUÉ ANGORDANS i R. CAMAÑO PUIG, *Malaltia i salut en l'obra de Francesc Eiximenis*, in *Caplletra*, XLVIII (2010), pp. 179-209; M. RIERA BLANCO, *Los médicos y las enfermedades en « Lo Crestià » de Francesc Eiximenis (1379-1391)*, in *Gimbernat*, XLII (2004), pp. 275-284.

²¹ Sobre l'ambient a la cort, vegeu M. PEREIRA, *Per una història de l'alquímia a la Catalunya medieval*, in *La ciència en la història dels Països Catalans*, ed. J. VERNET i R. PARÉS, València, I, 2004, pp. 455-482. Cf. També L. CIFUENTES I COMAMALA, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona/Palma, 2006, pp. 229-255.

²² Dos fragments paral·lels sobre aquest mateix tema: llegim a *Dotzè* 21 « En lo dit temps matex regnava en una província d'Àsia Menor, appellada Bàctria, Cam,

o en el pitjor dels casos un pacte – amb el diable amb una doble finalitat: o bé conèixer el futur o bé fer actuar els difunts per afavorir els interessos del nigromant. Eiximenis no posa en dubte que aquests processos puguin ser veritables (« certa cosa és que lo diable sovín ressuscita morts, e los nigromàntichs, ab lur mala art, han consell d'aytals ressuscitats » *Primer* 64), però fa passar tots aquests fenòmens pel filtre d'una explicació natural derivada del coneixement superior de la natura per part del diable. Així, presenta la resurrecció que es produeix en els rituals nigromàntics com un engany perquè el diable hi fabrica una « falsificació de resurrecció, la qual cosa se appella *prestigi* per los theòlechs, per tal quant prestreny los ulls corporals que no vegem la ficció aquí amagada » (*Primer* 65). El *prestigi*, doncs, d'acord amb la tradició escolàstica, és una aparició diabòlica en la qual el diable modifica la percepció a través d'una restricció dels sentits o d'una manipulació de la natura²³. Eiximenis explica les condicions d'aquest *prestigi* de resurrecció en el següent fragment:

fill de Noè, qui per altre nom és dit Zoroastres. Aquest per ennoblehir son regne entès en diverses sciències, e bones e males. Aquest nasch rient, la qual cosa diu sent Agustí que li fo mal senyal. Aquest escriví les set arts liberals en set columnes de metall e en set de terra, per tal que les dites arts fossen reservades contra diluvi d'ayga e de tot ençeniment de foc. Diu Elinandus que alguns dits d'aquest vengueren en mans d'Aristòtil, qui despuys los dilatà e'n féu meravelles » (*Dotzè I, 1*, ed. X. RENEDO et al., Girona, 2005, p. 42); i llegim a *Dotzè* 379: « Tots per la major part segueixen la via del primer nigromàntic qui anc fou, qui s'apellà Zoroastes, del qual llegim que tot sol se ris quan nasc, contra la costuma dels altres homes. E com Déu l'hagués fet gran príncep e senyor, donà's a aquesta mala art de nigromància e per tal fon desbostat per Nin, rei de Nínive, e morí així a mala mort. »

²³ És interessant recordar que en un procés de 1409 contra Benet XIII, l'arxiprest de Poitiers Jean Guiard acusa directament Eiximenis de ser el mestre de nigromància del pontífex: « Inter caetera habuit [Benedictus XIII] unum fratrem Minorem, magistrum in Theologia, quem nuper fecit patriarcham Jerosolymitanum, qui dicebat sibi, quando erat secum, quomodo ipse invocaret doemones et quales et quas petitiones faceret; quando nos erat secum, ipse mandabat sibi in scriptis et per litteras », cito el còdex Ottobonià lat. 2356, f. 429 a partir de Pou, *Visionarios* cit. (nota 3), p. 583n.

Hon deus saber que lo nigromàntich qui axí diu que sap ressuscitar morts té aquesta manera: primerament se requer que lo mort sia fresch, car si havia res corromput no poria fer lo dit prestigi; per què pots conèixer com lo diable obra aquí gran ficció, car, per tal com no pot crear un membre corromput del dit mort, diu que ell vol que lo cors sia sencer; per què pots veure que molt meyns lo pot ressuscitar. Aprés lo dit nigromàntich fa aquí son sacrifici al diable ab diverses altres cerimònies diabolicals; les quals fetes, lo diable met-se dins lo cors mort e fa-li formar veus e paraules e té loch de la ànima del mort; emperò lo diable no li pot posar la ànima en lo cors ne-l pot fer viure ne veure ne hoir ne fer neguna obra de vida. E vet com per les veus que ell forma per la lengua del mort, o les pot formar en l'ayre dins o aprés la boca, fa per crehent al mesquí aquell de nigromàntich que l'hom aquell és ressuscitat e que parla ab ell e que viu vertaderament. D'açò, si a Déus plau, parlarem pus largament en lo *Setèn libre*, quant parlarem de sortilegiis; per què açò bast de present. E per tal nota ací que lo demoni no dóna vera vida al cors aquell mort, com no sia forma sua natural, e, jatsia que aytals veus faça formar dins lo dit cors e li faça moure lo cap o les mans, açò no és per tal que lo dit cors visque, mas per tal quant lo demoni l'empeny e-l mou axí com mouria un troç de fust sens que neguna vida no li seria dada. Per què appar que vertaderament ressuscitar morts és obra solament de Déu. » (*Primer 65*)²⁴.

Diversament del que hem vist amb la nigromància, la condemna de l'alquímia es presenta en termes ambivalents,

²⁴ La imaginació del nigromant és l'única que rep el perjudici d'aquest engany, però aquesta pràctica pot esdevenir veritablement perillosa quan hom usa la invocació diabòlica per fer mal, especialment amb la manipulació de ninots en miniatura als quals, per empatia, s'inflingeixen els mals que es volen causar a la víctima. Eiximenis ho exemplifica amb un episodi històric: « Lo sisèn punt és aquest: car certa cosa és que los nigromàntichs fan ymages poques a significar algun a qui volen fer mal e, axí com punyen les dites ymages, aquells contra qui les fan senten gran mal; e, axí com més procehexen en aytals punctures de les dites ymages, aytant aquells contra qui-s fan senten major mal fins que és mort. Per aquesta rahó he entès que papa Johan vint-e-segon féu degradar e cremar l'archabisbe de Bordeu, car al dit archabisbe fou trobada una aytal ymage a la qual ficava una agulla, axí que, quant la agulla per son punt vengués al cor de la dita ymage o la part sua qui representava lo cor del dit papa, en aquell punt lo dit papa devia morir » (*Primer 66*).

que en el fons semblen amagar una certa ambigüïtat²⁵. Les referències a l'alquímia al *Crestià* han rebut només tractaments succints perquè bona part de l'obra encara roman inèdita. M. Pereira i L. Cifuentes han reproduït les condemnes presents al *Regiment de la cosa pública* 23 (i a la seva adaptació al *Dotzè* 379) i han situat la posició d'Eiximenis en la reacció eclesiàstica contra l'alquímia, al costat de l'inquisidor dominicà Nicolau Eimeric²⁶. Pereira tanmateix matisa la posició eiximeniana fent notar que « la seva condemna no és absoluta, perquè en el mateix text afirma que Déu pot decidir revelar-la a aquells que en saben fer un bon ús, els quals estan obligats a mantenir-ne el secret, sota pena de cometre un crim de lesa majestat: el franciscà vol dir amb això la majestat divina, que té el poder de crear i fer miracles i, per tant, si vol, també de permetre que la transmutació sigui real »²⁷.

Per contribuir a precisar la posició d'Eiximenis davant l'alquímia, comentarem tot seguit alguns fragments del *Crestià* que no han estat emprats fins avui. Es tracta de dos capítols

²⁵ Pou, *Visionarios* cit. (nota 3), p. 582 ja va explicar que « [como] muchos escritores de su tiempo, sentía Eximenis una irresistible inclinación a la alquimia, cuya ciencia enaltece con repetidos elogios, confesando que solo la poseen algunas personas ilustradas por Dios, que les comunica los secretos que para los demás, aun sabios, quedan impenetrables. »

²⁶ Vegeu PEREIRA, *Per una història* cit. (nota 21), pp. 477-479 i CIFUENTES I COMAMALA, *La ciència* cit. (nota 21), pp. 232 i 442. Per al context alquímic a la Corona d'Aragó, vegeu M. PEREIRA, *Alchimia occitanica e pseudolullismo alchemico: osservazioni in margine a una recente ricerca*, in *Studia Lulliana*, XLIII (2003), pp. 93-102, i ID., *Alchemy and the Use of Vernacular Languages in the late Middle Ages*, in *Speculum*, LXXIV (1999), pp. 336-356. Sobre Nicolau Eimeric i l'alquímia, vegeu M. PEREIRA, *Arcana sapientia. L'alchimia dalle origine a Jung*, Roma, 2001, pp. 183-185 i S. MATTON, *Nicolas Eymeric (1320-1399)*, « *Contra alchimistas* » - « *Contre les alchimistes* », in *Crysopoeia*, I/2 (1987), pp. 93-136.

²⁷ PEREIRA, *Per una història* cit. (nota 21), p. 478. En aquest passatge analitzat Eiximenis condemna l'art de la transmutació i qualifica els seus practicants com a « enganadors e guastadors », i Pereira el connecta amb el *Testamentum pseudo-arnaldii*, on també reclama que es mantingui el secret de la pràctica per no cometre un crim de lesa majestat a Déu.

tols extensos, el 69 del *Primer* i el 772 del *Dotzè*²⁸. El capítol 69 del *Primer* respon a una qüestió plantejada al capítol 66 sobre si el diable encanta els metalls i si existeix la mutació alquímica d'espècies²⁹. Eiximenis hi afirma que els coneixements naturals superiors del diable li permeten, efectivament, d'encantar els metalls, però que aquest canvi no és pròpiament una mutació d'espècie perquè l'alquímia diabòlica no sempre és veritable: a vegades els seus procediments es poden explicar a través de la manipulació dels poders ocults de la natura, de manera paral·lela al que hem vist aplicat a la nigromància. Aquesta reflexió sobre l'alquímia s'emmarca en un context més general d'interrogació sobre la naturalesa dels miracles (capítols 52–70) del *Primer*, on s'esforça a delimitar l'origen diví dels miracles i totes les tipologies de falsos miracles que cal rebutjar. En aquest capítol hi presenta, doncs, la relació entre virtuts naturals i alquímia per tal de plantejar-se el poder real del diable en l'alquímia, i ho resol trobant explicacions naturals per a fenòmens aparentment màgics. La transformació de l'espècie d'un material no seria un miracle sinó que es podria obtenir per procediments científics: l'or i l'argent es poden produir a partir d'espècies diferents, i en conseqüència els bons alquimistes no fan miracles sinó que coneixen les profunditats dels secrets de la natura, per una dispensa especial de Déu.

Eiximenis hi qüestiona la capacitat del diable de transmutar (*mudar, commudar*) les espècies dels metalls, ja que el diable

²⁸ El primer és inèdit i en reproduceixo en l'edició de treball per a les OFE de P. GISPERT. El segon es troba a Francesc Eiximenis, *Dotzè del Crestià II,2*, ed. C. WITTLIN et al., Girona, 1989, pp. 220-222.

²⁹ El passatge corresponent de *Primer* 66 és el següent: « Lo quart punt sí és que és cert que molts per art diabolical encanten metalls e per alquímia fan que una spècia d'un metall pas en altre; açò és certa cosa que féu Salamó. Per tal diu la Scriptura, *tercio Regum, decimo*, que en son temps l'argent no era res presat; solament usaven los grans hòmens d'aur, car tant ne feya Salamó de alquímia que a tot lo món bastava. Per tal diu la Scriptura, *tercio Regum*, que no havia res en lo temple de Déu que tot no fos cubert d'aur, les quals coses són grans meravelles. »

només és capaç d'efectuar-hi canvis superficials sense transformar-ne la substància, fenomen natural, doncs, allunyat dels miracles veritables. Per demostrar-ho descriu la transformació substancial, i remarca, en primer lloc, que el canvi de substàncies no és miraculós perquè sovint podem observar-lo a ull nu en la natura. Tot i això, segons el menoret la transformació en or de matèries menys nobles i l'estagnació del mercuri són factibles i afirma que en té coneixement directe a través d'informació fidedigna procedent de savis cristians, als quals cal fer reverència per la seva saviesa. Vegem aquest fragment de *Primer* 69 de manera més extensa:

Al quart argument, quant dius que alguns encanten metalls per art diabòlica, dic-te que ver és e quaix encantar no és altra cosa sinó mudar la color de l'aur e variar en ell alguns altres accidents, emperò ell en si tostemp roman aur ne açò a fer és miracle, ans és obra purament natural. Quant dius axí mateix que alguns per art de alquímia fan que una spècia sia commudada en altra, dich-te açí algunes preposicions a la tua doctrina.

La primera és que mudar una spècia en altra no és miracle, car naturalment se engendra foch de la terra e de l'àer e d'aygua e de fusts e de pedres e d'olis cremants; axí mateix de forment e d'aygua fem pa, e de vi se fa vinagre e arrop, e de diverses pigments se fan altres composicions que són puy sots altres spècies.

La segona preposició és que de fet és possible ço que la art d'alquímia ensenya, ço és que alguns metalls de poca valor passen en vera spècia d'aur e d'argent, e és possible que l'argent viu se congel en lo foch per imposició d'alguna erba, segons que yo sé per aquell o per aquells qui n'han experiència certa e m'an dita la forma de la erba e sos accidents e ells mateixos ho han ensenyat personalment; als quals no donare fe sinó que són persones de les majors de tota chrestiendat als quals tot lo món deu donar fe per lur bona fama e per lur gran stament e reverència.

Una altra característica essencial de la veritable alquímia és el secret, perquè Déu no vol que es difongui més enllà d'un cercle d'escollits, a causa de la maldat dels homes, que l'emprarien malament i provocarien grans desastres:

La terça preposició és aquesta: que, jatsia que aquesta art de alquímia sia en si vertadera, emperò nostro senyor Déu no vol que sia revelada sinó a

fort pochos en lo món, e açò per tal que los hòmens qui la saben no n'usassen mal, com sien inclinats tostemps a tot mal segons lur principi de natura e lur original corrupció. Ans, si molts sabien aquesta art, se farien tants de mals en lo món que no és persona qui remey hi pogués donar, segons que enteniment de hom savi pot veure clarament, car cert és que lavors a negú no seria difícil de fer aytant de mal com se volgués. E, com sens tota comparació sien més los hòmens mals que los bons, seguir-s'ia infinita malícia en lo món.

En aquest punt Eiximenis hi situa un *exemplum* sobre les conseqüències de la difusió dels coneixements aconseguits: és la famosa llegenda d'Arnau de Vilanova, que mostra com Déu castiga aquells qui no en respecten el secret ³⁰:

E attén açí un gran senyal de nostro Senyor a provació d'aquesta proposició. Sàpies que de Vilanova, qui és vila en lo regne de València, fou natural un gran e assenyalat metge qui s'appellava mestre Arnau de Vilanova, qui fou hom il·luminat de diverses sciències, qui meynspresava lo món fort e anava fort simplement vestit ne jamés no volch pendre muller e anava cavalcant tostemps en un ase ne havia casa ne alberch e era de la terça regla de sent Francesch, hom fort famós en saviesa natural e en gran sciència e en virtuosa vida e hom ab gran zel e fort fervent de incitar tota creatura de servir a Déu. Aquest fou en temps del rey en Jaume d'Aragó, de bona memòria, qui fou frare del rey Frederich de Sicília. Aquest sabia aquesta art complidament e sí fou pregat per lo dit senyor rey en Jacme que li ensenyàs la dita art e null temps no la li volch ensenyar, al·legant que mal ne usaria. Emperò, per tal quant amava pus caramente lo rey Fra-

³⁰ Sobre aquesta llegenda tan reproduïda, remeto a S. GIRALT, *The Legend of Arnau de Vilanova. From the Middle Ages to the Early Modern Times*, in *Micrologus*, XXI (2013), pp. 7-86, a qui agraeixo haver-me deixat consultar aquest treball encara en premsa. Giralt explica que si « such news, rumours, calumnies and accusations circulated while he was still alive or shortly after he died, it is not suprising that an unrealistic image of Arnau did not take a long time to circulate. It was, indeed, only roughly sixty years after his death when Francesc Eiximenis gave an absolutely imaginary description of him and his death, justified as a punishment of God because of his intentions to reveal the secrets [...] reserved to the chosen ones », pp. 7-8, i vegeu també les pp. 19-20.

derich de Sicília, atorgà-ho en aquell après grans e lonchs prechs. E, com de fet ell passàs ja en Sicília per aquesta art a ensenyar al dit príncep e pervengués en Gènova, aquí li tramès nostro Senyor Déu malaltia qui s'appella *pleuresis*; axí com no fos neguna malaltia que ell no guarís, aquella emperò no poch guarir, la qual l'empatxava de no ensenyar a negú la dita art. Per què li ensenyà Déus, e per ell a nós, que no li plahia que u ensenyàs a negú sens special inspiració sua.

I, finalment, Eiximenis conclou el capítol amb unes consideracions sobre la futilitat de la recerca alquímica si no es parteix de la il·luminació divina, on es remarca especialment la importància de la discreció i el secret dels veritables alquimistes:

La quarta preposició és aquesta: que per la terça preposició demunt dita pots veure per què tant mesquí és desfet en lo món e desert, per tal com vol fer alquímia; car, com per special dispensació de nostre Senyor la art aquesta sia als hòmens amagada comunament e solament a alguns poch revelada per utilitat special de la cosa pública e per saber la altitud dels secrets de Déu – axí com són persones assenyalades e de gran consciència, qui u saben sàviament amagar – per tal los altres qui-s posen a cercar aquest secret se treballen debades; car, pus que Déus specialment lo amaga, tot lo món no·l trobaria.

E que, en special, puxes conèixer que Déus lo amaga per singular disposició sua tu ho pots veure pensant als punts següents: lo primer sí es car, si per saviesa se havia a trobar veritat de aquesta art, tu trobaràs aquí enganats los majors clergues del món en quinsevulla stament que sien. Lo segon sí és car, si per diners se pot trobar, tu veuràs que los majors prínceps del món la han cercada e la cerquen tostemps de tota sa vida e res no y planyen ne y stalvien e jamás no la han trobada, si donchs no vols dir que Salamó la sabé, emperò fou-li revelada per nostro Senyor Déu perquè ornàs lo temple seu excel·lentment axí com se féu; emperò ell la sabé bé amagar, car null temps no sabem que res ne lexàs en escrit sinó en los seus *Proverbis* [...]. Lo terç és que, si per multitud de gents se pot trobar, aquesta cerquen tants e tants que tot lo món n'és maculat e ensutzat. Lo quart que, si per diligència e cura se pot res trobar, ací veuràs que aquells qui la cerquen hi posen tot lo temps de sa vida, tota sa astúcia e tota sa riquesa e tot son treball, en tant que tostemps trobaràs aquells qui són d'aquesta mala cura tocats que d'alre no·t parlaran ne se·n saben cobrir tostemps.

Hon que-s tròpien se conexen e s'apleguen ensemps e tostemps són gent qui prometen que faran mar e món, emperò ells moren de fam e són mal vestits e pobres e dolents. E tostemps los trobaràs grans monçoneguers e queucom ferits en lo cervell de la verga de poch seny e, si a tu se acosten, tostemps te demanaran a prestar diners.

Ara veges gran oradura e ceguetat de aquests hòmens, que sàpien e vegen a ull que tots aquests qui de aquesta art se curen són pobres e dolents e mesquins e meynspresats e trufats per tota creatura, e que ells la vullen e la cerquen tostemps e que prometen sens vergonya a tu que faran coses a què no seria bastant un gran príncep, e ells són pobres e mesquins. Per què nostro Senyor los dóna, après totes aquestas plagues, una letga plaga altra, e és aquesta: que són en tant meynspreu de tota creatura que no ha hom al món qui seny haja que no-s tenga per envergonyit de lur companyia e per encarregat de lur amistat e per confús de lur stament axí com si éran alcavots o ladres o infames o nigromàntichs o manifests tacanys o jugadors o públichs malfactors e hòmens de força. [...] Appar axí mateix que de fet obrar-ne vertaderament axí com fan aquells a qui Déus la revela per los motius dessus al·legats no deu ésser a ells imputat a miracle, com sia obra purament natural per special dispensació de Déu amagada comunament als hòmens del món.

De manera paral·lela al capítol que acabem de comentar, i en el context de la discussió sobre els bons i mals consellers del príncep, el menoret dedica el capítol 772 del *Dotzè* (que duu per títol *Com lo príncep de bé deu esquivar alquimistes*) a condemnar l'alquímia, sobretot pel comportament viciós i per la ignorància que els falsos alquimistes demostren sobre l'alquímia veritable, i en mostra de manera acolorida i irònica la decadència moral i física:

[...] fer aur e argent no requer treballs ne grans processos axí com comunament fan los mesquins d'alquimistes, qui per lur encalçar e emblanquir e alterar e colorar corrompen lurs perssones e abreugen lur vida, e-s rompen aquelles pobres vestidures que porten, s'ennegrexen les cares e les mans axí con si tostemps usaven de ferreria en la fornal de infern. [...] E t'o dich per tal que no perdes tos treballs ne lo teu en la comuna art dels dolens d'alquimistes, qui axí com a orats tostemps van cercant en lurs obres lo mercuri e la quinta essència e la pedra del filosof. E fan, ço

dien, obra que appellen *sol e luna*, e glosen los libres de Gebre e de Tolo-meu e d'Alí e d'aquells qui d'açò an parlat, faent aquí gloses pegues e despenent en estes coses lur miserabla vida sens negun fruyt, desfaent lurs cases e confonent los senyors del món per lur mal consell e per lur mala companyia. E, emperò, a la fi no an res fet, car – com me dix lo dit doctor – totes aquestes lurs obres e libres e processos, tot se apella en caldaych *badabadoch*.

Presenta, doncs, els alquimistes com a falsaris que volen obtenir un benefici econòmic a costa d'enganyar els poderosos fent-los creure que saben fabricar or i argent³¹, i també mostra la voracitat dels poderosos, que farien qualsevol cosa per obtenir riqueses³². Ara bé, la màxima responsabilitat en la in-

³¹ Vegeu el que s'afirma de l'ambició dels poderosos que es deixen emmirallar per l'alquímia a *Pastorale* 39 (*Ponit alia que conferunt multum ad damnationem principum*): « Item multi exercent contra primum preceptum diuinum artes prohibitas sicut geomantiam et nigromantiam, que habent pacta occulta cum demonibus, et habent maleficos familiares, innituntur etiam alchymistis ut possint falsare autum, quod asserunt exponendo eum in suis pecuniis esse finissimum et est totum alchymicum et fictum » (*Pastorale*, ed. cit. (nota 5), p. 50). També en un sentit anàleg vegeu aquest passatge del capítol 143 del *Dotzè*: « Deya Alfagranus, gran estròlech, que com per strologia puxa hom si mateix endreçar e regir en totes coses del món, e ajudar als altres en tots cassos parlant comunament, per tal ésser gran estròlech e usar-ne sàviament és a l'hom ocasió de ajustar peccúnia sens fi. Mas, açò no contrastant, diu que Lecarius, sobiran filosofff, escrivent de la fortuna dels hòmens, posà estròlechs, alquemistes, cercants tresors, jugadors, pledesos e tacanys en lo capítol dels infortunats e dels dolents, car diu que comunament aquests són totstemps dolents. » I vegeu-ne també el capítol 124: « Quartament, car deyen aquests que no ha peccat al món que mal príncep tema de fer, car ell no duptarà haver patís ab diables, ne confiar en lurs caractes ne en senyals, majorment si pot per esta via fer alquímia o venir en conexença de qualque cosa amagada esdevenidora. Ne aytals han jamés festes ne digmenges, ne fan differència de hun dia a altre. » (F. EIXIMENIS, *Dotzè del crestià I,1*, ed. X. RENEDO et al, Girona, 2005, pp. 311 i 260), i el capítol 379: « E per tal deuen molt esquivar alquimistas, qui comunament són orats e enganadors e gastadors del seu, e null temps no vénen a fi d'açò que volen, e veen-se fondre e perdre, e són axí encarnats en aquella pestilència que jamés no se-n volen lunyar. »

³² Com a complement d'aquest rebuig de l'alquímia, al capítol 780 del *Terç*, en

roducció d'aquesta falsa alquímia correspon al diable que la difon entre els cristians amb un doble objectiu: per una banda allunyar els homes de Déu i acostar-los a les matèries prohibides, com ara l'alquímia i la nigromància; per l'altre, tenir lligats de per vida els seus practicants i, donant-los a entendre que ja són a punt de dominar l'art, mantenir-los en pecat fins a la mort ³³:

E-m dix lo dit doctor que ell pensava e sentia que axí com per art del diable e per astúcia e malícia sua en la santa religió crestiana han entrades alcunes males arts, axí com nigromància e moltes espècies sues, axí, per especial astúcia del diable, la dita art comuna de alquímia és entrada en crestianisme, per enclinar e per aportar los hòmens a nigromància e a ses males espècies, per tal que los òmens se lunyen de tots punts de Déu e s'acosten al diable per tal que·ls faça richs aquell qui no·ls pot dar un diner, axí com damunt és dit. Ha encara lo diable entrodoyda aquesta art comuna d'alquímia en lo món per tal que los hòmens hy despeneu tota lur

tractar dels remeis contra el pecat d'avarícia, Eiximenis proposa un remei infal·lible als pobres contra els perills de cercar diners per camins il·lícits: el conreu de l'« alquímia crestiana », a través de la qual Déu proveeix els necessitats. En realitat aquest passatge del *Terç* és un joc retòric on es llisten els consells contra la pobresa de dos savis antics (l'abat Evagri i Alchimus, « doctor assenyalat »): « Un gran ciutadà de Alexandria, appellat Fforseus, pregà l'abat Evagri que li digués ell si ab bona consciència poria usar de art de alquímia, car fort desijava de haver gran tresor; e com l'abat li consellàs de tots punts lunyar-se d'alquímia axí com de cosa fort vergonyosa e dampnosa en cors e en ànima e la qual portava ab sí infinits mals e peccats tostemps. » Els consells són, per exemple: « La alquímia crestiana està en aquests punts. Lo primer és que hajes temor de Déu e li faces tot jorn certes ores special e cordial reverència e adoració e gràcies dels seus benefets [...] Lo segon, que colgues bé les festes he-t quarts de jurar. E-l terç, que sies piadós e dons almyones e relexa les injúries e hajes veritat en la bocha e zel de justícia e en Déu gran speranza e jamés no cauràs en pobrea, ans habundaràs en riqueses e en tot bé. »

³³ Al capítol 95 del *Segon* Eiximenis comenta una idea semblant aplicada als astròlegs: « E vejas ací maravella que aquells qui fan lo contrari veuràs totztemps infortunats e mesquins e semblants als alquimistes, qui tots temps cerquen aur e jamés no-n troben e tostemps cerquen riquesa e tostemps troben pobrea. Axí aquests [=els astròlegs] totztemps cerquen bones fortunes ab lurs stelles e tostemps les han males. »

vida e·ls tinga aquí axí encegats e escalfats que, per una poca aparença forana que los dóna en la obra, a cap de gran temps los faça creure que ja són a la fi e que seran los majors rics òmens del món. E passa·ls axí de dia en dia fins a la mort, implicant·los en grans peccats e tolén·los·lo·hu de poch en poch, faent que u despenen en esta art, per tal que de poch en poch, per pobrea e per esperança mortificada, los apart a desesperació e a dampnació e a menyspreu de tota creatura.

En aquest mateix capítol, però, al costat dels passos que acabem de citar, on es condemnen explícitament aquestes pràctiques des d'un punt de vista sobretot moral, n'hi trobem d'altres on Eiximenis presenta l'alquímia també com a ciència « veritable », a partir sobretot del testimoni d'un prohoms que n'hi va ensenyar personalment els procediments:

És ben ver que lo dit doctor me dix e m'ensenyà coses per les quals yo coneguí clarament que ell sabia aquesta art de alquímia, les quals coses yo posara ací en aquest libre volenterosament sinó que·n volch ésser secret ab gran instància. E axí matex no ych he posat per tal car estatut de mon orde mana ah grans penes espirituals e corporals que negun no·s cur d'aquesta art, ne n'aja libres, ne aüts no·ls tinga; per les quals instàncies e manaments axí forts propose de lezar aquesta matèria de tots punts³⁴. aquell doctor la feya en tant espay com és dir uns psalms penitencials, gitant erbes certes sobre argent viu calfat quant volia fer argent, he gitant·hy pólvora sola d'una bestiola pocca quant volia fer aur. E açò te dic per cert que u creegues axí com aquell qui viu e contemplà en esta matèria maravelles.

Déu, però, com ja hem vist al cap. 69 del *Primer*, restringeix l'accés a aquests coneixements només als elegits, per evitar mals majors, i ha prohibit explícitament al diable la seva

³⁴ PEREIRA ha explicat com l'orde franciscà va prohibir l'alquímia reiterades vegades (1260, 1279, 1292, 1313, 1316, 1337 i 1354), però que « la repetició de les prohibicions i la condemna més general de 1317 mostren que la relació d'eclesiàstics i poderosos amb l'alquímia no s'acabà, encara que va haver de fer front a una desaprovació cada vegada més explícita » (*Per una història* cit. (nota 21), p. 477). Com ella mateixa indica, a Catalunya la prohibició ja s'havia emès el 1313.

transmissió directa als homes, de manera que el diable es veu obligat a transmetre una simulació de l'alquímia per enganyar-los:

Dix un gran doctor tehòlech a mi, una vegada, axí; que jatsia que ell sabés que art d'alquímia era verdadera, emperò per especial disposició del gran governador del món, nostre senyor Déu, no era sabuda generalment, per los grans mals qui se'n seguirien – axí com Déu no vol que infinides virtuts amagades en herbes e en pedres, e en altres coses de natura, sien sabudes per los hòmens per lo mal ús que-ls hòmens ne farien si u sabien. Ans deya aquest doctor que als dimonis és per Déu vedat per açò qui dit és que ells no gosen revelar als hòmens nengunes de les dites altes e amagades virtuts les quals ells saben per sciència e per experiència, segons que apar quant sotosament prenen e fan semblances de corsos humans e fan coses passans nostre comú saber, axí com apar en les encantacions e prestigis e malefics e aparences foranes, qui tot és obra de natura.

Deya, encara, que així matex és vedat als demonis, per aquella matexa raó, de jamés no revelar als hòmens la art de l'alquímia ne los tresors amagats qui són per lo món, ne de transportar-los de casa en casa, ne de loch en loch per empobrir-ne la un e per enrequir-ne a l'altre.³⁵ E per tal són aquells fort enganats qui recorren al diable per aver riqueses, car ell no les pot dar, segons que axí matex apar, *Ecclesiastici* xi, on avem que pobrea e riquesa Déus les dóna a qui li plau. Açò, emperò, no contrastant, nostre senyor Déu, a manifestació e glòria del seu poder, revela tart e a poch e a perssones de gran pes e virtut la art de alquímia, e encara dels altres secrets amagats de natura. E aquells usen-ne glorificant Déu e amagent-la,

³⁵ Aquest punt del transport de l'or té un paral·lel interessant al *Contra alchimistas* de Nicolau Eimeric, escrit a Avinyó el 1396 - la segona part del *Dotzè*, a la qual pertany el cap. 772, es pot datar cap a 1385. Cito per la traducció italiana present a C. CRISCIANI i M. PEREIRA, *L'arte del sole e della luna: alchimia e filosofia nel medioevo*, Spoleto, 1996, pp. 253-261 (p. 258): « La terza conclusione è che i demoni sanno dove si trova un tesoro, oro, argento e pietre preziose, e possono trasportalo di luogo in luogo. E in tal senso possono dare aiuto a chi li invoca e chiede il loro intervento quanto e questo, e di conseguenza possono portaré dinnanzi a costui oro, argento e pietre preziose. » Sobre el *Contra alchimistas* vegeu PEREIRA, *Per una història* cit. (nota 21), pp. 478-479 i MATTON, *Nicolas Eymeric* cit. (nota 26). Per a la datació del *Dotzè*, cf. F. EIXIMENIS, *Dotzè llibre del Crestià. Segona part, volum primer*, ed. C. WITTLIN et al., Girona, 1986, pp. XII-XIII.

per guisa que los convivens ab ells an alsunes conjectures que ells saben, ne éls públicament no u revelen jamás quaix a negun³⁶.

Aquestes característiques particulars de la veritable alquímia conduïxen, doncs, a un grup d'alquimistes escollits que oculten els seus coneixements i que no n'usen mai obertament en el govern de la *res publica*. Eiximenis, de manera paral·lela a com presenta la difusió del coneixement sobre les virtuts naturals, reserva l'accés a les virtuts de l'alquímia a l'elit dels filòsofs naturals. De la mateixa manera com en altres parts del *Crestià* Eiximenis restringeix l'accés a l'astrologia, l'alquímia també és una disciplina vedada perquè els homes s'inclinen sempre cap al mal gràcies al pecat original i els principis de la seva natura, i sobretot perquè aquests coneixements poden comportar un poder remarcable que encara faria més perillosos els seus coneixedors. L'alquímia és tan perillosa que Déu ha restringit el seu coneixement només als homes que ho saben amagar amb saviesa, que solen ser persones santes i conscients del seu privilegi, les quals només usaran la seva ciència per beneficiar de manera especial la cosa pública i per exaltar la grandesa divina.

³⁶ De fet, segons les Escriptures, l'alquímia era usada (i per tant garantida) per Salomó i altres homes virtuosos del passat, que se'n van servir de forma lícita. Encara que els homes antics fossin capaços d'usar la ciència alquímica de manera natural, però, les dificultats d'aquesta ciència i la corrupció de l'espècie humana després del pecat original han restringit els coneixements sobre aquesta matèria a uns quants escollits que Déu ha assenyalat, sempre amb el benentès que s'ha de mantenir en secret i que només de manera excepcional se'n permet la divulgació i encara només entre persones virtuoses (*Primer* 76 i 77–87) per evitar que el seu gran poder s'usi de manera incorrecta: « Molts són axí mateix qui reputen a gran miracle que, com dels pus savis e poderosos hòmens del món hagen treballat de saber art d'alquímia, emperò jamás negú no la ha sabuda sinó fort poch, per què dien que és tancada a tota creatura sinó aytant com nostro Senyor per special gràcia ho ha revalat a alguns poch e per special bé de la cosa pública, axí com la revelà a Salomó per tal que bastàs a fer lo temple de Déu aytal com lo féu de fet. » (*Primer* 59)

Tot el que hem vist fins aquí, i especialment dels dos capítols glossats del *Crestia*, mostren com Francesc Eiximenis presenta una posició ambigua sobre l'alquímia. Per una banda, testimonia el rebuig que s'anava estenent des de posicions eclesiàstiques contra aquestes pràctiques – sempre però d'una manera formulària i en paral·lel amb el rebuig de les altres aplicacions perilloses de la filosofia natural –; però per l'altra, aquestes mateixes afirmacions vénen contrastades per afirmacions sobre l'existència d'una alquímia veritable i virtuosa, que creen uns pocs escollits per Déu, capaç de transformar les substàncies dels elements. Aquest reconeixement de la veritat de l'alquímia té el reforç, sorprenent en el context doctrinal que s'acaba d'evocar, d'un testimoni personal del menorret sobre aquesta veritat, que creiem que l'allunya sensiblement de les posicions de Nicolau Eimeric i l'acosten, per exemple, a les pràctiques alquímiques del franciscanisme coetani, com el de Joan de Rocatalhada. Les conclusions sobre aquesta matèria, però, hauran d'esperar a un buidat sistemàtic del conjunt de les obres escrites per Eiximenis, que ens ofereixi més seguretats i clarícies, perquè la manca del *Vuitè del Crestia* ens priva de tenir un tractament sistemàtic de la ciència en les obres eiximenianes i relega aquestes matèries a un ús instrumental, encara que sovint s'hi dediqui un espai notable. El buidatge complet d'aquests passatges, juntament amb un estudi sobre les fonts (dificultat per la pràctica de citació d'Eiximenis que a vegades oculca el nom de les seves *auctoritates*), contribuiran sens dubte a completar aquest primer pas cap a la reconstrucció de la cultura científica de l'obra monumental, i desgraciadament encara tan desconeguda, de Francesc Eiximenis.